

ЗВУКО-СКЛАДОВА ПОБУДОВА
ІМЕННИКОВИХ СКЛАДНИХ НОМІНАЦІЙ

Дослідження композитів має давні традиції й вагомі здобутки. Найґрунтовніше вивчено їхню морфемну й словотвірну структуру, а також семантику та правопис¹. У пропонованій статті зроблено першу спробу проаналізувати звуко-складову побудову складних іменників на засадах математичної моделі про «золоту» пропорцію. Об'єктом аналізу стали ті складні іменники, які називають композитами прикладкового характеру.

До уваги беруться варіанти сполучувальних можливостей компонентів у структурі іменників-композитів із домінантою другого складника. При цьому зовнішньою ознакою виступає характерна особливість фонетичної оболонки, в якій визначається співмірність у кількості складів обох компонентів композита з урахуванням їх сонорності.

Призначення атрибутивної частини композита не збігається з функцією прикладки чи означення, вираженого прикметником. Воно значно ширше, бо загальніше виражає атрибутивні відношення. Препозиція атрибутивної частини в композитах, утворених з іменникових словосполучень, зумовлена їх походженням з іменників, ужитих у ролі означень при прямому порядку слів. Вона закріплювалась під впливом уживання узгоджуваних прикметників з іменниками в цих словосполученнях. Історично композити виступили як похідні словникові одиниці зі своїм цілісним змістом і функціями його вираження поряд із прикметниковим вираженням атрибутивних відношень в іменникових словосполученнях. На нашу думку, це й послужило поштовхом до широкого вживання композитів як засобу номінації нових понять у термінології на основі синтаксичних словосполучень. Тому в звуковій структурі іменників-композитів спостерігаються різновиди з не дуже чітко виявленими ознаками, що засвідчує їх проміжний характер.

Звуко-складова побудова слів-композитів, як відомо, ґрунтується передусім на матеріалі твірних слів чи основ, а також на іменникових суфіксах, які нерідко супроводжують основоскладання. Склад звукової оболонки іменників-композитів регулюється при цьому звуковими законами сучасної української мови. Фонетичний склад цих композитів можна класифікувати за різними ознаками, включаючи й наголос, і на цій підставі виділити такі різновиди їх звукової оболонки: а) залежно від особливостей змістового поєднання в них звукових блоків-компонентів, слів чи основ із прямим чи непрямым порядком їх розташування; б) за характером поєднання компонентів – із сполучними голосними чи без них; в) за кількістю складів у компонентах – з однаковою чи різною кількістю сонорності цих складів.

Як уже зазначалося, компонентами фонетичної оболонки композитів є складові частини їх базових синтаксичних словосполучень. Згортання граматичних зв'язків і семантичних відношень між компонентами

¹ Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 5–34; Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – 251 с.; Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1988. – 182 с.; Фридрак В.Б. Принципы лексикографической интерпретации именных композитов современного украинского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев., 1986. – 20 с.; Карпіловська С.А. Конструювання складних словотворчих одиниць. – К., 1990. – 156 с.

словосполучень дає матеріал для звукової оболонки номінацій, виражених іменниками-компози́тами, напр.: *вагонобудування, машинобудування, приладобудування*. Ці складні іменники утворилися з частовживаних у ситуаційному спілкуванні словосполучень: *будування вагонів, будування машин, будування приладів*. Опорним компонентом у них є віддієслівні іменники, що співвідносяться з перехідними дієсловами і зберігають властивість мати при собі об'єкт. Залежні іменники з конкретно предметним значенням, що при таких основах перехідних дієслів виконують роль прямого додатка в реченні, у компози́тах виступають першою частиною, диференціатором домінанти: *мистецтвознавство, правдолюбство, суднобудування*. Друга частина компози́та виступає як домінанта і вживається як уточнена, диференційована назва виробничої галузі чи дії, пор. : *-будування, -любство, -знавство* і под. При цьому іменники, що виражали об'єктні відношення, виявляють у складній новій основі відчутніші диференційні семантичні відтінки. Характерно, що в більшості випадків у структурі такого компози́та на першу позицію переміщується об'єктний іменниковий компонент. У постпозицію потрапляє безафіксний або афіксальний віддієслівний іменник. Безафіксний іменник слід розглядати як компонент компози́та з нульовим афіксом, а не як чисту основу слова. Це переміщення у постпозицію новоутвореного віддієслівного іменника (пор. *риболов, риболовля, риботоргівля*) зумовлює маркування атрибутивного зв'язку компонентів компози́та. Суть маркування як вираження граматичного значення полягає в тому, що своєю позицією при утворенні нової номінації іменник з атрибутивними, уточнювальними відношеннями виступає у препозиції щодо другого компонента компози́та.

Суфіксальні компози́ти-загальні назви особливо продуктивно утворюються на основі твірних іменникових словосполучень, пор. *ловець риби* → *риболов*, *ловля риби* → *риболовля*. У сучасній українській мові вживаються також компози́ти, утворені поєднанням основ дієслівного та прикметникового походження без фонетично виявленого суфіксального супроводу, напр.: *звіробій, правопис, зірвиголова, горицвіт, виднокруг, кругозір, видноколо*. Друга складова частина цих компози́тів є здебільшого іменником – самостійним непохідним словом або похідним іменником, утвореним від дієслів за допомогою нульового суфікса, що приєднується до усіченої дієслівної основи, напр.: *паропровід, хлібодар, словотвір*.

Порівняно меншу групу компози́тів становлять давні номінації – складні назви, твірні частини яких як окремі слова у сучасній українській мові не вживаються, пор. *судочинство, одnodumeць, чужоземець, білокрівці*. Особливо продуктивними є утворення, ускладнені суфіксами *-ець, -ств(-о), -нн(-я)* та з нульовим суфіксом. Для утворення компози́тів із твірних основ слів, що об'єднані об'єктними відношеннями, використовуються суфікси, які підсилюють ці об'єктні відношення: *ракетносі́й, газозварни́к*. Так, продуктивними у словотворенні компози́тів-назв осіб є суфікс *-ець*; у назвах абстрактних, збірних понять – *-ств(-о)*, а в назвах абстрактних дій – *-нн(-я)* і його варіант *-енн(-я)*: *мореплавець, правознавець, злочинець, літописець, снігозатримання, словосполучення*.

Іменники-компози́ти за значенням і формуванням звукової оболонки поділяються на кілька видів: залежно від утворення компози́тів із самостійними значеннями непохідних та суфіксальних основ, яких може бути більше ніж дві як у власне українських, так і в запозичених лексемах: *світловодолікування, автомотогурток, термогідродинаміка*. Більшість компози́тів є двокомпонентними, рідше – трикомпонентними, і зовсім рідко – чотирикомпонентними утвореннями типу *стоп'ятдесятиріччя, сімдесятип'ятитонка*. Звичайно, від кількості твірних основ залежить кількість складів у компози́тах. Крім того, до цієї кількості може додаватися сполучний голосний між приголосними основ. Незалежно від

кількості твірних основ тільки одна з них сприймається як стрижневе слово, напр.: *хвилеріз, землеустрій, правознавство*. Найбільшу групу становлять ті, що мають складник з відтінком атрибутивних відношень, які передаються в структурі композита позиційно.

Кількісне співвідношення складів в основах композитів (їх складниках) є показником особливостей звуко-складової побудови їх твірних основ. Для звукової оболонки композитів здебільшого характерні відношення математичної моделі у «золотій» пропорції². Вона була відома ще стародавнім грекам і згадувалась Евклідом у «Началах» під час розв'язування задачі про поділ відрізка у крайніх відношеннях. Німецький науковець Цейзінг у середині XIX ст. в «Естетичних дослідженнях» сформулював загальний закон пропорційності таким чином: «Для того щоб ціле, поділене на дві нерівні частини, здавалось чудовим з погляду форми, між меншою та більшою частинами має бути те саме відношення, що між більшою частиною та цілим»³. У пропонованій статті використовується аналогічний підхід, а саме: слово розглядається як відрізок, а виділені в ньому компоненти – як поділ цього відрізка. При цьому пропорція кваліфікується як відношення довжини цілого слова, яке вимірюється кількістю складів за сонорністю, до довжини більшого компонента. Основний наголос композита припадає на семантично вагоміший словотвірний складник. Структурні відношення визначаються властивостями другого, більшого, порівняно з першим, за кількістю складів компонента у прямій послідовності. Він переважно стає значущим і семантично, напр.: *місцеперебування* (2|5)⁴, *водопостачання* (2|4), *кумисолікування* (3|4), *світлосигналізація* (2|6), *снігоприбирання* (2|4), *природокористування* (3|5), *грязевловлювач* (2|3), *домууправління* (2|4), *злётам'ятство* (2|4), *лісозаготівля* (2|4), *кормодробарка* (2|3).

Але є чимало й таких композитів, у яких більший за кількістю складів компонент виступає у препозиції щодо другого складника: *лісовоз* (2|1), *водоліз* (2|1), *каменотес* (3|1), *золотошукач* (3|5), *залізобетон* (3|2), *музикознавець* (3|2). Такі композити здебільшого називають конкретні предмети або осіб.

За особливостями співвідношення кількості складів в обох компонентах таких композитів у сучасній українській мові встановлено три основних моделі.

Перша модель. Більший за кількістю складів компонент композита-іменника іншомовного або власне українського походження стоїть у постпозиції щодо першого складника: *звірогосподарство* (2|4), *макроструктура* (2|2), *кіноальманах* (2|3), *радіоапаратура* (2|6), *рентгено-діагностика* (3|5), *металокопцювання* (3|4), *хлібозбирання* (2|3), *фотовіставка* (2|3), *хрестоматія* (2|3), *ясновельможність* (2|3).

Друга модель. Більший за кількістю складів компонент композита-іменника іншомовного або власне українського походження виступає у препозиції щодо другого складника: *білоус* (2|1), *добробут* (2|1), *деревоплита* (3|2), *кардіограма* (3|2), *авіабіза* (3|2), *кардіосклероз* (3|2), *чорнослів* (2|1), *цитоскоп* (2|1), *українознавство* (4|2). Відзначимо, що дієслівна основа в іменниковому компоненті створює більшу за кількістю складів частину композита (іншомовного або власне українського походження); сполучний голосний належить до першого складника: *цукровар* (2|1), *шевченкознавство* (3|2). Оскільки перший компонент включає сполучний голосний, це спричиняється до збільшення кількості

² Стахов А.П. Коды золотой пропорции. – М., 1984. – С. 149.

³ Подаємо за кн.: Гика М. Эстетика пропорций в природе и искусстве. – М., 1936. – С. 19.

⁴ Цифри (2|5) вказують на кількість складів у першому і другому компонентах композита.

складів у його фонетичній формі. Тому у препозиції виступає більший за кількістю складів компонент, але основний наголос падає на другий компонент композита.

Третя модель. Обидві частини композита мають однакову кількість складів. Ця модель об'єднує композити з іншомовними та власне українськими компонентами: *автомагніт* (2|2), *агрозона* (2|2), *біопроцес* (2|2), *гідробетон* (2|2), *лісосмуга* (2|2), *глухолісся* (2|2), *білокрівці* (2|2), *звіроферма* (2|2), *сріблολюбство* (2|2), *ультрамодя* (2|2), *серцебиття* (2|2), *радіомовлення* (3|3), *ракєтоплавання* (3|3), *радіопередача* (3|3), *теплотехнік* (2|2), *скоромовка* (2|2), *семикласник* (2|2).

За допомогою наголосу також визначається роль семантично більш значущого стрижневого слова у структурі композитів. Стрижневе слово словосполучення трансформується в семантично самостійний компонент композита, що також підсилюється наголосом новоутвореного складного слова, наприклад: *лісозаготівля*, *літакобудування*, *металоконструкція*.

Для композитів сучасної української мови найтиповішим є вживання у постпозиції більшого за кількістю складів компонента незалежно від походження його складників. Так, наприклад, із обстежених 2710 складних іменників іншомовного походження більший за кількістю складів компонент виступає у постпозиції у 1815 словах, і у 895 словах більший за кількістю складів компонент стоїть у препозиції. Із 1862 композитів, що складаються із власне українських основ, 1376 мають у постпозиції більший за кількістю складів компонент і лише 486 слів – у препозиції. Цілком очевидно, що в обох типах композитів переважають ті, в яких більший за кількістю складів компонент уживається в постпозиції. Це зумовлено граматичною оформленістю компонента, а також більшою складністю його лексичної семантики.

Порядок компонентів в іменниках-композитах може повторювати порядок розташування слів у базових словосполученнях, напр.: *чужоземець*, *однополчани*. Частіше, особливо коли композит мотивується дієслівним словосполученням, основа залежного слова є першою, пор.: *дроворуб* і *рубати дрова*; *правознавець* і *знати право*.

Незалежно від словотвірного типу іменникових композитів, перший компонент виконує роль семантичного конкретизатора, напр.: *лісовоз*, *металоконструкція*, *скоромовка*, *семикласник*. Фонетично головним є другий компонент: єдиний або основний (за наявності другорядного) наголос падає на другий компонент, напр.: *водогін*, *звірогосподарство*.

У двокомпонентному іменниковому композиті перший складник завжди закінчується відкритим складом з останнім голосним першої основи (*теле*|-*грама*) або із сполучним голосним (*хвиле*|-*різ*, *цукро*|-*вар*). Інтерфікс фонетично належить до першого складника, напр.: *газо*|-*зварник*, *серце*|-*биття*, *гори*|-*цвіт*, *п'яти*|-*річка*. Зрідка перший складник закінчується приголосним, утворюючи закритий склад, напр.: *чотирьохліття*.

Отже, кількісне співвідношення складів у структурі іменникових композитів дає підстави зробити висновок, що для їхньої звукової оболонки здебільшого характерні відношення математичної моделі у «золотій» пропорції. Для цих композитів сучасної української мови найтиповішим є вживання у постпозиції більшого за кількістю складів компонента незалежно від походження його складників.

(Вінниця)